

Сьогодні із проголошенням незалежної української держави перед нею постало надзвичайно актуальне завдання - стати на екуменічний шлях для міжконфесійної злагоди як важливого фактору стабілізації українського суспільства. На цьому шляху можливі й необхідні різноаспектні підходи. Тому важливим є вивчення спадщини дослідників, котрі працювали над цією проблемою.

*Н. Стоколос** (м. Рівне)

ЕТНОКОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА РЕЙХУ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ (1941-1944 рр.)

Православне церковне життя в Україні у період від літа 1941 до весни 1944 рр. характеризувалося гострим протистоянням двох православних церков, адміністративні центри яких знаходилися на Волині - у м. Луцьку та м. Кременці. Автономну православну церкву (АПЦ) очолював архієпископ (з грудня 1941 р. - митрополит) Олексій (Громадський). Після його трагічної загибелі 7 травня 1943 р. АПЦ залишилася фактично без глави, оскільки на цей час окупаційна влада скасувала традиційну систему управління церквами. Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) протягом усього часу її існування очолював архієпископ, а з травня 1942 р. - митрополит Полікарп (Сікорський).

Гостра конкуренція між двома українськими православними церквами, взаємні претензії та звинувачення негативно впливали на духовне життя окупованої німцями України. Церковний розбрат полегшив німецькій владі перманентне, цілеспрямоване втручання у церковне життя, використання православного духовенства у своїх політичних цілях.

Це, поза сумнівом, стало результатом не випадковості й далеко не лише проявом особистих амбіцій окремих церковних владик, а значно більшою мірою наслідком добре обміркованої та наперед визначеної політики окупантів, які зробили усе можливе для того, щоб не допустити до створення єдиної української православної церкви.

* Стоколос Н.Г.- кандидат історичних наук, доцент Рівненського інституту слов'янознавства Київського інституту "Слов'янський університет".

Як показують документи цієї доби, частина з яких ще недавно старанно переховувалася у спецсхових радянських архівів [Див.: Державний архів Рівненської області (далі - ДАРО).- Ф.Р – 281.- Оп.1.- Спр.17.- Арк. 34, 34-зв.; ДАРО.- Ф.Р – 281.- Оп.1.- Спр.17.- Арк. 48-50], та свідчення безпосередніх учасників описуваних подій [Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді.- Т.1.: Київська церковна традиція українців Канади.- Вінніпег, 1984.- С. 476-523], німці не просто пасивно допустили до церковного розколу та створення в українських землях двох Православних церков, а й посприяли цьому. Чинну владу цілком влаштувало те, що їх адміністративні центри знаходяться у глибокому тилу та поблизу столиці "рейхскомісаріату Україна" – міста Рівного, а отже, весь час перебувають під невиспним контролем відповідних служб. Оскільки юрисдикційна підпорядкованість цих православних конфесій різним церковним центрам (АПЦ – Москві, а УАПЦ - Варшаві) була суто номінальною, то і це на той час влаштувало німецьку окупаційну адміністрацію.

Драматизм ситуації в Українському Православ'ї періоду Другої світової війни полягав ще і в тому, що німці вміло скористалися сильним потягом до організації церкви з виразними національними рисами, який мав місце особливо у середовищі національно свідомої західноукраїнської інтелігенції. Значного поширення він набув у тих місцевостях, де українізація православного парафіяльного життя здійснювалася й дала плідні результати нещодавно - за часів II Речі Посполитої (1918-1939 рр.).

У німецьких секретних документах цього часу зазначалося, що "автокефальні священники проповіді виголошували у націоналістичному дусі, читали молитви за самостійність України" [Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі - ЦДАВО України). Ф. 3676.- Оп.4.- Спр.474.- Арк.436]. В них неодноразово підкреслювалося, що "богослужіння автокефальної церкви за останній час були не чим іншим, як політичними маніфестаціями ідеї національної української незалежності" [Там само.- Арк.458].

З цього робилися цілком обґрунтовані висновки: "Оживлення націоналістичної діяльності автокефальної церкви... заслуговує найпильнішої уваги. Необхідно розглядати її як центр до сих пір легальних націоналістичних українських прагнень" [Там само.- Арк.436]. Зокрема зазначалося, що "...лояльність автокефальної церкви по відношенню до німців по меншій мірі сумнівна" [Там само.- Арк.466]. У донесенні із задоволенням фіксувалося, що Автономна

православна церква “не проявляє політичних тенденцій і не виставляє вимог” [Там само].

Окупанти віддавали перевагу Автономній православній церкві, оскільки їх цілком влаштувала її ієрархія, особливо постать одного з її провідників – єпископа Пантелеймона, про якого вони писали, що він є “єдиним представником вищого духовенства, що поводить себе цілком лояльно і дружньо по відношенню до німців і виконуючим свої церковні обов’язки виключно відповідно бажанню німецьких властей” [Там само.- Арк.476]. Після кожного богослужіння за його вимогою читається молитва за “геніального германського вождя і його хоробру армію” [Там само]. Щоб відкинути звинувачення “суперників” із середовища УАПЦ у його “москвофільстві”, він вмістив у пресі заяву, в якій йшлося про “його незгоду з церковною політикою Москви” [Там само.- Арк.477].

Отже, неприхильність німецької адміністрації до представників Української автокефальної православної церкви була ніяк не випадковістю, а, навпаки, так би мовити, цілком “заслуженою”.

На цьому тлі закономірним виявляється більш прихильне ставлення німецької окупаційної влади до Автономної православної церкви. Саме про неї йшлося у секретних німецьких документах як про напрямок, що “поводить себе лояльно і підпорядковується добровільно усім розпорядженням і висловленим побажанням” [Там само.- Арк.465].

З кінця 1941 – початку 1942 рр. помітно активізувалася діяльність німців, спрямована на обмеження в окупованій Україні повноцінного релігійно-церковного життя. Дотримуючись заздалегідь виробленої політики, німецька адміністрація продовжувала виявляти показну лояльність щодо релігії та церков: в ряді місцевостей було дозволено відновити зруйновані під час військових дій храми, в окремих випадках релігійним громадам була надана допомога у придбанні необхідних будівельних матеріалів; не перешкоджалося організувати нові парафії.

Володіючи інформацією про розбрат, який мав місце в православному церковному середовищі, представники німецької адміністрації певний час здійснювали своєрідну політику “невтручання” – дистанціювалися від проблеми існування двох православних церков і декларували однакове ставлення до обох. Насправді ж робилося усе можливе для того, щоб поглиблювалося їх розділення. Довгий час німецькі окупаційні чиновники начебто “крізь пальці” спостерігали за проявами ворожнечі між двома течіями, оскільки саме це їх цілком влаштувало.

Ця практика спиралася на вимогу, яка містилася у секретному листі начальника поліції безпеки та СД Гейдріха до підлеглих від 2 липня 1941 р.: “Не чинити ніяких дій проти прагнень Православної церкви до поширення свого впливу на маси. Навпаки – слід це заохочувати, наполягаючи з цієї нагоди на відділенні церкви від держави, але треба уникнути створення уніфікованої церкви” [Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.- Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.- С. 506].

В липні та першій половині серпня 1941 р. на окупованих українських землях ще не було того драматичного розділення церков, яке протягом усієї німецької окупації перешкоджатиме створенню єдиної Української православної церкви. Це ще одна підстава для твердження, що німці не тільки доклали зусиль до підтримання конфронтації між двома православними напрямками, а й сприяли її виникненню.

Окупаційна німецька політика щодо церков і релігійних груп була окреслена спеціальною директивою бригаденфюрера СС і генерал-майора поліції Томаса, надісланою 11 лютого 1942 р. усім частинам СС і поліційним командам в окупованій Україні. Вона містила такі основні положення:

- різним групам (громадам) Православної церкви дозволяється релігійна діяльність, однак політичним партіям, громадським рухам і діячам забороняється втручатися в церковні справи;
- всіма способами перешкоджати становленню Всеукраїнської автокефальної церкви під проводом митрополита, оскільки автокефалія завжди за своєю суттю пов’язана з самостійним державництвом;
- зволікати з відкриттям нових духовних семінарій та інших богословських навчальних закладів;
- припинити будь-які спроби Ватикану проводити свою східну політику, ворожу Німецькій державі, і звернути особливу увагу на єзуїтів, які працюють як православні священики, щоб організувати під егідою Ватикану загальнослов’янський католицький рух;
- уніатську (греко-католицьку) церкву вважати чинником ватиканської політики, оскільки саме через Східну Галичину і Західну Волинь Ватикан намагається прокласти канал проникнення на схід;
- ставлення щодо різних сект (баптистів, менонітів та ін.) повинне бути в цілому толерантним, оскільки вони, якщо

не є прикриттям для агентури НКВС, не являють собою жодної політичної небезпеки;

- рекомендується у політичних та інформаційних звітах приділяти увагу факту існування різних релігійних угруповань [Мартирологія українських церков: У 4-х т.- Т.1: Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України.- Торонто-Балтимор, 1987.- С. 745-746].

Київська служба поліції безпеки та СД у травні 1942 р. рекомендувала своїм підлеглим: “Антагонізм між автокефалістами та автономістами треба використовувати в цілях німецької пропаганди” [ЦДАВО України.- Ф. 3676.- Оп.4.- Спр.475.- Арк. 245, 248].

Свій “внесок” в ускладнення православного церковного життя зробила ще одна німецька директива – інструкція військового командування за 10 травня 1942 р., яка вимагала від підлеглих не тільки “спостерігати дуже пильно за суперечкою між церквами”, а й “мати довірених осіб також і в церквах, щоб перевіряти, чи не проводиться антинімецька, сепаратистська або націоналістична пропаганда в церквах або назовні” [Косик В. Вказ. праця.- С. 562].

Інша секретна інструкція за листопад 1942 р. ставила завдання підлеглим чітко та більш категорично: “сексоти в церквах” [Там само.- С. 587]. Таким засобом німецька окупаційна адміністрація намагалася зробити релігійні громади цілком підконтрольними та керованими.

Реалізації цих планів явно перешкоджала ієрархія УАПЦ. Особливе занепокоєння в окупантів у цей час викликала діяльність її глави – архієпископа Полікарпа, який робив рішучі кроки у напрямку до створення єдиної Української православної церкви. Він бачив її такою, яка б не тільки духовно опікувала вірних, а й стала важливим засобом боротьби за відновлення Української державності. Саме так владику характеризували у секретних документах поліції безпеки та СД: “Полікарп, як колишній політичний діяч, на даний момент діяв як сепаратист і перетворював свої богослужіння на політичні маніфестації української незалежності” [ЦДАВО України.- Ф. 3676.- Оп.4.- Спр.476.- Арк. 458-459].

Весною 1942 р. німецька окупаційна влада доклала зусиль не лише до того, щоб не виникло порозуміння між двома православними церковними напрямками, а й до того, щоб максимально обмежити політичну діяльність Української автокефальної православної церкви. Потрібно зазначити, що німецькі аналітики зуміли побачити в діяльності архієпископа Полікарпа та його найближчого оточення ті аспекти, які потім довгий час “не помічатимуть” багато з радянських

істориків: “Керівництво автокефальної церкви, яке складається з українських шовіністів, своєю поведінкою довело, що його лояльність, яка завжди підкреслювалася перед верхами, лише зовнішня і по відношенню до німецьких установ насправді різко нехтувальна і ворожа... Шовіністичне автокефальне направлення церкви сприяло посиленню антигерманської націонал-української пропаганди” [ЦДАВО України.- Ф. 3676.- Оп.4.- Спр.475.- Арк. 245, 248].

Документи поліції безпеки та СД віддзеркалюють негативне ставлення існуючої влади до УАПЦ, кваліфікуючи її діяльність як “небезпечну”: “Найсильнішою опорою та єдиною легальною організацією є автокефальна церква Полікарпа. Церква і політичний рух тут майже ідентичні. З огляду на те, що населення визнає священника за авторитетного вождя, то в цьому є велика небезпека” [Там само.- Арк. 215].

Окупантів особливо не турбувала канонічна підпорядкованість Автономної церкви під юрисдикцією Московського патріархату, оскільки за умов війни та негативного ставлення її ієрархії до тогочасного керівництва Російської православної церкви ця залежність була суто номінальною. Зазначимо, що військові дії практично виключали можливість будь-яких безпосередніх контактів між їх владиками.

Чинну владу влаштовувало те, що православний напрямок, очолюваний митрополитом Олексієм, який “став на шлях автокефалії” [Рівненський краєзнавчий музей. 7469], відкладав остаточне вирішення питання інституалізації церкви на невизначене майбутнє, “коли всі автокефальні Церкви, а разом з ними і Московська Церква, дадуть своє благословення на автокефальне існування нашої Церкви канонічною дорогою” [ДАРО.- Ф.Р.- 281.- Оп.1.- Спр.17.- Арк.44].

Можливо, не всією ієрархією Автономної православної церкви повною мірою усвідомлювалося, що її позиція у цьому питанні цілком співпадала з німецькою. Адже окупанти неодноразово заявляли православним ієрархам, що “бажають єдності українських церков”, припинення церковних чвар, але гадають, що час для цього настане лише тоді, “коли вся Україна буде звільнена і утихомирена” [ДАРО.- Ф.Р.- 281.- Оп.1.- Спр.9.- Арк.45].

Німецька адміністрація була задоволена тим, що священнослужителі Автономної православної церкви дистанціювалися від українського національно-визвольного руху і не тільки старанно виконували вимогу про заборону для духовенства займатися будь-якою політичною роботою, але й поширювали серед мирян негативну оцінку того, що діячі Української автокефальної православної церкви,

які “намагаються воздвигнути автокефальну церкву в Україні ще до закінчення війни, роблять це не з релігійних, але виключно політико-національних причин” [ЦДАВО України.- Ф. 3676.- Оп.4.- Спр.474.- Арк.374, 375].

Певну прихильність окупантів до Автономної православної церкви можна пояснити ще й тим, що її глава митрополит Олексій (Громадський), на відміну від митрополита Полікарпа (Сікорського), був людиною не тільки обережною та зваженою, але, що було для німецької влади в той час найцінніше, керованою.

Фаворизування Автономної православної церкви німцями за обставин, коли неодноразово на найвищому рівні декларувалося про рівне ставлення до обох церков – автономної та автокефальної, – було пов’язане також і з тим, що чинна влада мала в ній потребу. За період правління російського самодержавства та радянського режиму переважна частина православних, особливо в східних регіонах України, зазнала значної русифікації, була вихована в традиціях Російської православної церкви. Оскільки ж ці православні, що цілком зрозуміло, перебували переважно поза впливом Української автокефальної православної церкви, то саме Православна церква автономного напрямку була необхідна окупантам у якості підконтрольного засобу впливу на їх свідомість.

Зазначимо, що чисельність прибічників Автономної православної церкви довгий час була переважаючою у порівнянні з тією частиною вірних, парафії яких були в юрисдикції Української автокефальної православної церкви. Так, у 1943 р. у Київській єпархії нараховувалося до 500 автономних і близько 300 автокефальних парафій. Парафії Автономної православної церкви обслуговувало 600 священників, а Української автокефальної православної церкви – 434. Крім того, Автономна православна церква мала у своєму розпорядженні на Київщині 8 монастирів з 387 ченцями. У Полтавській єпархії біля 80% вірних належали до Автономної православної церкви [Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке.- М., 1995.- С. 293].

Хоча кількість автокефальних парафій по всій Україні протягом 1942-1943 рр. стрімко зростала [Див.: Мартирологія українських Церков.- Т.1.- С. 927], але все ж до кінця німецької окупації Автономній православній церкві підпорядковувалася значна частина православного населення східного регіону України. Духовна опіка з боку Автономної православної церкви була для німців не лише одним із засобів обмеження впливу на маси Російської православної церкви, але й, що було важливішим, радянської антифашистської

пропаганди, яка поширювалася і через церковні канали. Саме на тому, що наявність ворогуючих церков “зашкодить політичному впливу Москви на Україну”, акцентувалося у німецькому донесенні від 20 жовтня 1942 р. [Косик В. Вказ. праця.- С. 293].

Ієрархія автономного православного напрямку всіляко протидіяла зусиллям Української автокефальної православної церкви, спрямованим на утворення єдиної Української православної церкви. А саме автокефалія і єдина церква для німецької влади були не тільки небажаними, а й небезпечними, оскільки, як не раз зазначалося в таємних німецьких документах, це ототожнювалося з політичним сепаратизмом [Там само.- С. 293, 562].

Толерування окупантами автокефального православного напрямку в свій час мало на меті сприяти відокремленню національного табору в православ’ї (що означало його розділення), послаблення російських впливів на населення та здобуття прихильності тієї його частини, яка мала високий рівень української національної свідомості. Коли у другій половині 1942 – на початку 1943 рр. виявилось, що національно-визвольний рух в Україні не піддається німецькому контролю, а ієрархія Української автокефальної православної церкви об’єктивно сприяє розвитку “українського сепаратизму”, то окупаційна влада все більшу перевагу почала віддавати Автономній православній церкві [Там само.- С. 293, 182, 295, 234; Поспеловский Д.В. Вказ. праця.- С. 215-216].

Поряд з цими факторами, переважно тактичного характеру, які спричиняли до певного фаворизування німецькою владою Автономної православної церкви, мали місце й стратегічні. Майбутнє повне підкорення східних російських земель німці передбачали не без відповідної допомоги церкви, оскільки добре знали про роль Російської православної церкви у політичному та духовному житті Російської імперії.